

Bolmörtens roll i magi och medicin under den svenska förhistorien och medeltiden

Av Jens Heimdahl

Heimdahl, J., 2009. Bolmörtens roll i magi och medicin under den svenska förhistorien och medeltiden. (The role of henbane in magic and medicine during Prehistory and the Middle Ages in Sweden.) *Fornvännen* 104. Stockholm.

Romantic myths surround the cultural history of the officinal and narcotic herb henbane (*Hyoscyamus niger* L.). Little is known of its early history in Sweden, though it is often referred to as a Medieval import connected to the monasteries. The archaeobotanical records however suggest an introduction to the region about 400–200 BC, at the same time as the first evidence appears on the Continent north of the Alps. The plant's early expansion may be explained as an intentional spread of cultivation, as its use was well documented in medicine and magic from the Mediterranean area at the time. When monasteries were established in Sweden during the 12th century, henbane was already established in the local culture and ruderal flora. Officinal usage of henbane during the Middle Ages was probably widespread and seen as unremarkable.

Jens Heimdahl, Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, Instrumentvägen 19,
SE-126 53 Hägersten
Jens.Heimdahl@raa.se

Växtmagi och örtmedicin är populärmytologiskt tungt belastade ämnen. Från äldre tid har vi mycket lite kunskap om ämnet och de vetenskapliga ingångarna till denna del av etnobotaniken är få. En är arkeobotaniken, men materialet är svårtolkat – spår av en förekomst innebär inte nödvändigtvis spår av ett bruk. Det finns många växter vars magiska och medicinska användning i Sverige är belagd i sen tid, men som är så vanliga i floran eller så starkt förknippade med andra användningsområden att tolkningen om bruk i äldre tid försvaras.

I detta sammanhang sticker bolmörten (*Hyoscyamus niger* L.) ut av fyra skäl: 1) Den är inte ursprunglig i Sverige; antingen är den införd medvetet för odling eller omedvetet som ogräs, oavsett vilket är dess spridning knuten till människor. 2) Spår av bolmört hittas vid arkeologiska utgräv-

ningar (fig. 1). Fröna är motståndskraftiga och kan bevaras både genom förkolning och i vattendränkt tillstånd. 3) Dess ensidiga användning som magisk ört, narkotikum, gift och läkemedel är dokumenterad långt tillbaka i historien. 4) Den är potent och lättanvänd. Såväl obearbetad som i dekokt, tinktur, ånga och salvor är den ett effektivt muskelavslappnande, svullnadsdämpande, bedövande och sövande medel som kan framkalla yrsel, kramper, vanföreställningar, upprymdhet, hallucinationer och medvetslöshet. De fyra faktorerna ger oss en unik möjlighet att tolka äldre magiskt/medicinskt bruk genom ett arkeobotaniskt material.

Denna artikel har tre syften: 1) Att utifrån arkeobotaniska resultat teckna bolmörtens svenska historia före 1650-talet. 2) Att utifrån en handfull exempel belysa dess införande och bruk i ett

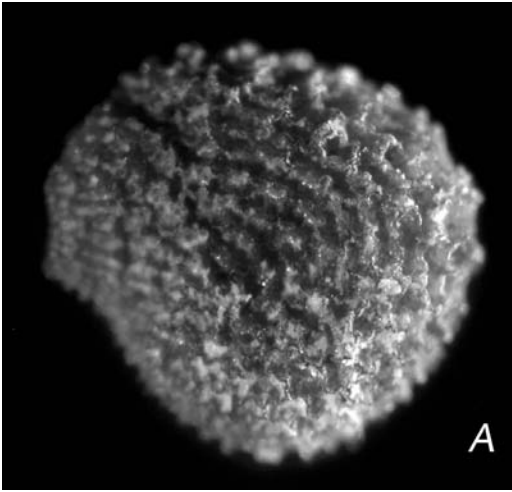

Fig. 1. a) Bolmörtsfrö från 1300-talets Skänninge. Fröet mäter ca 1,4 mm i diameter. b) Bolmörtens frökapsel innehåller i genomsnitt 350 frön.
—a) Seed of henbane from 14th century urban strata in Skänninge. b) A henbane fruit contains about 360 seeds.

internationellt historiskt och arkeologiskt sammanhang. 3) Att längs vägen reda ut några myter och missuppfattningar.

För information om bolmörtens senare natur- och kulturhistoria hänvisar jag till Svensson & Wigren 1989 och Tunón 2005.

Tidigare tolkningar

I vetenskapliga artiklar på senare år har bolmörtens äldre historia presenterats utan att uppdateras efter arkeobotaniska resultat. Man ska dock komma ihåg att etnobotaniken är en spretig disciplin. Inom dess ramar trängs och skuffas landskapsarkitekter, botaniker, farmakologer, arkeobotaniker, arkeologer, kulturgeografer, antropologer, folklorister, etnologer och trädgårdsväxt- och medicinhistoriker. Den som ger sig in på området riskerar per automatik att förbise eller misstolka rön från andra forskningsgrenar, och så även jag.

1989 gjorde botanikerna Roger Svensson och Marita Wigren (s. 29 ff) en ansats till att sam-

manfatta växtens äldre historia. Deras rön återgavs 2005 av farmakognosten Håkan Tunón (s. 455 ff). Han framhåller att det är ovisst när bolmörten introducerades i Sverige, men anför fall där bolmört spirar i uppgrävd jord efter utgrävningar av förhistoriska lager som argument för att växten kan ha funnits här före medeltiden. Som kulturväxt menar Tunón att den införts av munkar från Sydeuropa eller kringvandrande krämare och romer först under medeltiden. Svensson & Wigren menar att bolmörten under senmedeltiden skall ha nyttjats som narkotikum av bondkvinnor i form av en »flygsalva» känd från häxprocesserna. Bolmörtens etablering som ogräs föreslås till efterreformatorisk tid, då spridningen skall ha gynnats av att odlingen gick över från klostren till kloka gubbar och gummor och allmänheten på landsbygden.

Trädgårdshistorikern Kjell Lundqvist (2000, s. 108) bestrider uppgiften om att bolmörten vore införd under medeltiden. Med utgångs-

punkt i danska fynd anger han dess införande till Skandinavien till »germansk järnålder», d.v.s. med svenska termer folkvandringstiden eller vendeltiden. Lundqvist gör inget försök att datera införandet till Sverige närmare.

Arkeologen Neil Price (2002, s. 205) diskuterar möjligheten att bolmörten brukats som narkotikum under vikingatiden. Ett danskt gravfynd från 1000-talet bildar utgångspunkt för en diskussion om växtens roll inom en fornnordisk shamanism. Price drar paralleller till senare tiders flygsalvor och nämner att örtens narkotiska verkan ger en stark känsla av att brukaren flyger. Han jämför också med ett bruk som regnfrankallare och afrodisiakum utifrån tyskt källmaterial och nämner hur dansk folklöre beskriver hönsstöder där bolmört använts för att söva fåglarna. Han föreslår att en liknande tradition kan ligga bakom växtens latinska namn, som han säger betyder »svinbane» (jfr den etymologiska diskussionen nedan).

I dessa studier grundas vissa dateringar på uppgifter om att bolmört blommat från äldre kulturlager i samband med utgrävningar, något som förtjänar en kommentar. Det kallas »fröbank» och är bl.a. beskrivet från en klostergård i Mariefred på 50-talet (Hjelmqvist 1961, s. 266; även Clemedson 1989). Det är möjligt att bolmörtsfrön kan vila flera hundra år i marken innan de gror (danska gröningsförsök har visat att fröbanken kan överleva minst 380 år och sannolikt omkring 750 år, se t.ex. Ødum 1964, s. 21). När det gäller observationer av groning från lager där effekten av bioturbation (omröring av t.ex. maskar) och omlagring inte är utredd bör man dock vara mycket återhållsam med att ange fröbankens ålder.

Fossila spår

På senare år har arkeobotaniska fynd, både svenska och utländska, kastat nytt ljus över bolmörtens äldre historia i Sverige. I det arkeologiska materialet hittas bolmörten som frön (fig. 1), ibland förkolnade. Dess förekomst är inte helt lättolkad. Bolmörtens ekologiska preferenser gör att den lätt sprids som ogräs i näringsrika och störda miljöer som boplatser och åkrar. Det är svårt, oftast omöjligt, att skilja ogräsfloran från eventuell odling (jfr Grieg 1996, s. 229). I

slutet av artikeln diskuterar jag detta mer ingående.

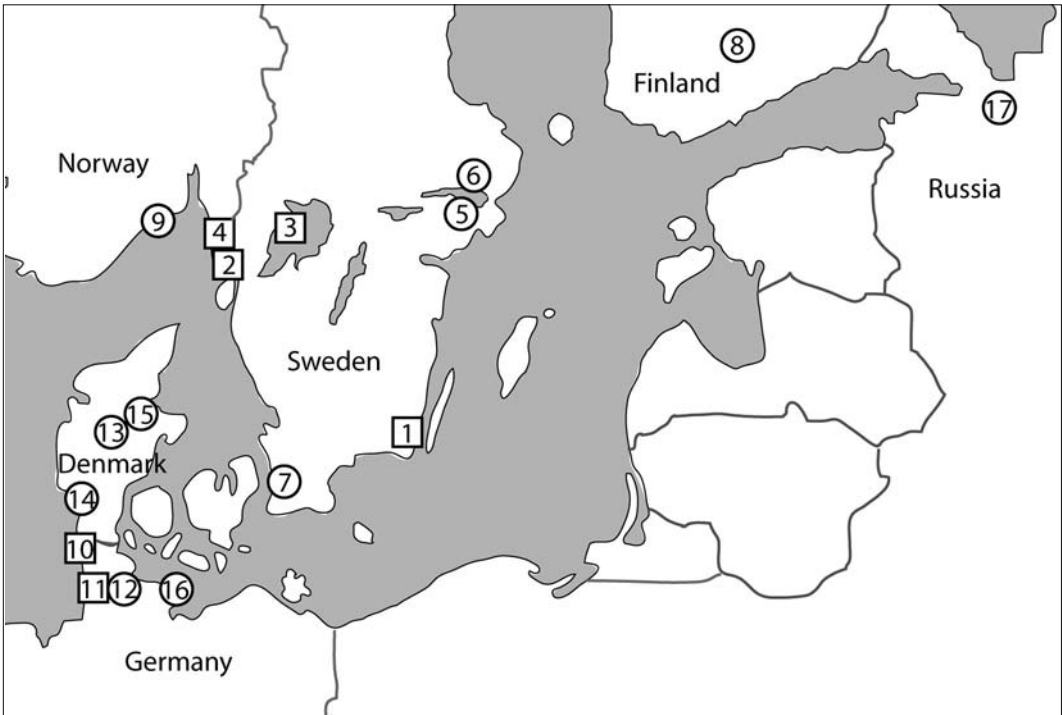
I det följande använder jag främst begreppet »spridning» vilket kan betyda både naturlig och kulturell spridning. I botaniska sammanhang används begreppet »införande» vanligen om kulturell spridning av odlingsväxter, medan »invandring» vanligen betecknar naturlig spridning. Jag vill understryka att jag ser begreppet »införande» som problematiskt i betydelsen »införd för odling första gången», i synnerhet när det gäller förhistorien som ju är mycket lång. Införandet av nya odlingsväxter i ett område kan också handla om försvinnanden, återintroduktioner och förvildning. När det gäller införandet av odlingsväxter vill jag också understryka att det bör betraktas på samma sätt som import av annan materiell kultur, och att även import av växter och odling i perioder kan ha fungerat som identitetsskapande statusmarkörer.

Neolitiskt ogräs?

Bolmörtens spridning till Europa från sitt ursprungliga utbredningsområde i Främre Orienten är förknippad med människan och den tidiga odlingen. Redan från odlingens tidiga historia, 10 000–9 000 f.Kr., finns belegg för att släktet förekom som åkerogräs i nuvarande Syrien (Willcox et al. 2007). En spridning som åkerogräs förutsätter att ogräset av misstag bärgas med skörden och att fröna förekommer i exporterat utsäde. I äldre småskaliga åkerbruk där man skördade för hand är det mindre troligt att bolmört skulle ha bärgats tillsammans med säden. Växten är giftig, den sticker ut i en åker och är inte något man vill ha med i skörden. Detta kan tala för att artens spridning skedde på annat sätt, antingen som boplatsoagräs eller kulturväxt.

Bolmörten dyker upp på enstaka platser i Nordeuropa under neolitikum. Här kan nämnas fynd från Polen (Gluza & Wasylikowa 1977), Tyskland (Piening 1979), Schweiz (Brombacher 1997) och Österrike (Kohler-Schneider & Caneppele 2007). I Danmark har man hittat ett bolmörtspollen från perioden 2900–1500 f.Kr. (Jensen 1991, s. 312). Inga fynd av bolmört från neolitikum eller bronsåldern har noterats i Sverige.

Det är okänt huruvida bolmörten brukades i

Nr	Fyndplats	Datering	Ref
1	Söderåkra	Förromerska järnåldern	Engelmark & Olofsson 2000, s. 37
2	Svarteborg	370-190 cal BC (2σ)	Viklund 2003, s. 116
3	Göttestad	360 cal BC – 220 cal AD (2σ)	Heimdahl 2004a & b
4	Tanum	400-350 eller 300-200 cal BC (2σ)	Viklund i Gerdin & Munkenberg 2005, s. 66
5	Nykvarn	430-670 cal AD (2σ)	Ranheden i Strucke & Grenler 2001, s. 30
6	Sigtuna	1000-talet	Hjelmqvist 1991 & 1995
7	Lund	1000-talet	Viklund 2007
8	Rapola (Finland)	Vikingatiden	Lempiäinen 1992
9	Kaupang (Norway)	Vikingatiden	Barrett et al 2004, s. 53, 56
10	Archsum (Danmark)	Förromerska järnåldern	Kroll 1975
11	Tofting (Danmark)	Romerska järnåldern	Behre 1976, s. 26-27
12	Elisenhof (Danmark)	700-900-talen	Behre 1976, s. 86-133
13	Viborg (Danmark)	Vikingatiden	Jensen 1991, s. 310
14	Ribe (Danmark)	600-talet	Jensen 1985, s. 53
15	Fyrkat (Danmark)	1000-talet	Helbæk 1977
16	Oldenburg (Tyskland)	Vikingatiden	Kroll & Willerding 2004, s. 178
17	Staraja Ladoga (Ryssland)	Vikingatiden	Aalto & Heinäjoki-Majander 1997, s. 24

Fig. 2. Exempel på fynd av bolmört från förhistorisk tid. Fynd från äldre järnåldern är markerade med kvadrater, cirklar markerar fynd från yngre järnåldern. —Example of finds of bone charcoal from prehistory. Sites with finds from Early Iron Age (500 BC–AD 400) are represented by squares, Late Iron Age are represented by circles.

Mellan- och Nordeuropa under sten- och bronsåldern. Från Skottland rapporterades 1992 ett sensationellt fynd av frön och pollen av bolmört från matskorpan i neolitiska kärl. Det lyftes snabbt fram som ett bevis för att bolmört använts som ett rituellt narkotikum i Nordeuropa redan under neolitikum, men fyndet har sedermera visat sig vara en sentida förorening (Long et al. 1999 & 2000). Den sporadiska och fåtaliga förekomsten i Europa under denna period talar snarast för att växten under denna period var ett ovanligt ogräs. Ett bruk av örten kan naturligtvis inte uteslutas, men för detta saknas ännu belägg.

Antik import

Från antikens Grekland och det romerska imperiet spreds bolmörten till Nordeuropa. Från förromerska järnåldern finns fynd från flera områden i Nordeuropa, inklusive Brittiska öarna och Skandinavien (Jensen 1985, s. 53; se också fig. 2). Under romerska järnåldern hittas spår av växten i områden ockuperade av romarna, som Nederländerna, Tyskland och England (Kroll 1998, s. 33). I England brukades och odlades bolmörten, och från romersk tid finns många fynd från städer, villor, gårdar och militäranläggningar (Godwin 1956, s. 343; Dickson 1994, s. 53).

Det svenska materialet följer det nordeuropeiska mönstret. Förkolnade bolmörtsfrön har flera gånger hittats på förromerska boplatser tillsammans med förkolnad säd (fig. 2). Fynden kan tolkas som spår av ogräsflora eller odling. Växtens snabba, synkrona spridning över ett så stort område är anmärkningsvärd – mönstret tyder snarare på kulturexport än på biologisk spridning av ett nytt ogräs. I ljuset av de arkeologiska spåren efter medelhavskulturernas inflytande på svenskt område, både före och efter Roms fall, är det lätt att tänka sig att inflytandet också kunde gälla växtbruk och trädgårdskultur.

När det gäller spår efter bolmörtsodling vill jag framhålla ett fynd från Mörby utanför Nykvarn i Södermanland (fig. 2). Här undersöktes gårdslämningar från folkvandringstiden och vendeltiden med spår efter mindre odlingsbäddar som tolkats som köks- eller örtagårdsodlingar. På gården fanns också lämningar av en brunn med

bevarade vattenavsatta sediment som undersöktes arkeobotaniskt (Ranheden i Grenler & Strucke 2001, s. 39–40). Brunnslagren, samtida med de intilliggande odlingsbäddarna, var fulla med bolmörtsfrön och ogräs typiska för småskalig odling. Man odlade sannolikt bolmört vid Mörby. Detta kan alltså vara ett av de tidigaste spåren av medicinsk odling i Sverige. (Därmed inte sagt att fynd av bolmört från perioden generellt bör tolkas som odlingsspår. Det finns också fynd som tolkats som att arten redan då förekom som åkerogräs här: se Lagerås 2009 s. 15–18.)

Bolmörtsfrön förekommer i fröbanken i markskikten på en rad vikingatida handelsplatser från 800–900-talen, både i och utanför Skandinavien (fig. 2), och från 1000-talet hittas de också i Lund och Sigtuna. Detta tolkar jag som att bolmörten var etablerad som ogräs i dessa miljöer. Förekomsten i ogräsfloran kan i sin tur tyda på att växten sprits från lokala odlingar. Att bolmörten var känd i regionen under denna period bekräftas av ett känt bolmörtsfynd ur en grav från 1000-talet vid den danska ringborgen Fyrkat. Här är det uppenbart att bolmörten här tjänat ett kultiskt eller magiskt syfte. Hundratals frön låg tillsammans med spybollar från ugglor och en underkäke från en griskulting (Roesdahl 1982, s. 143, 150). Möjligen har fröna ursprungligen legat i en eller ett par frökapslar som i genomsnitt innehåller 360 frön per kapsel (Svensson & Wigren 1989, s. 42).

Medeltiden

I början av den historiska tiden märks en brytpunkt. Från att ha förekommit som enstaka noteringar i det förhistoriska materialet blir bolmörten ett vanligt förekommande ogräs i stadsmiljö. Frön har hittats i kulturlager från alla städer där mera omfattande arkeobotaniska undersökningar utförts (fig. 3). Växten dyker upp i städernas kvarter så snart dessa anläggs, vilket också kan noteras i efterreformatoriska stads-etableringar som Karlstad och Göteborg, och ny-etableringar som Jönköping. Bolmörtens uppblomning i medeltidens städer är ingen isolerad svensk sak, utan något som också noterats i övriga Nordeuropa och Storbritannien (Allison et al. 1996; Grieg 1996).

Hur kunde då bolmörten etablera sig så

	1000	1100	1200	1300	1400	1500	1600	1700
Lund	(990)							
Sigtuna	(1010)							
Enköping		(ca 1160)				ca 1500		
Skänninge			1200					
Stockholm			(1252)					
Uppsala					ca 1400			
Norrköping				(1384)				
Vadstena					(1400)			
Karlstad						(1584)		
Jönköping, öster							ca 1600	
Göteborg								(1621)

Fig. 3. Fynd av bolmört från olika perioder i elva svenska städer markerade med mörkgrått. Ljusgrå ton anger att material från dessa perioder inte analyserats. Årtalen inom parentes anger städernas första omnämnande som städer eller år för privilegier, århundraden utan parentes anger äldsta arkeobotaniskt undersökta kulturlager. Uppgifterna är hämtade från: Engelmark 2000; Griffin 1983; Heimdahl 2005, 2007a & *manuskript*; Heimdahl & Vestbø Franzén 2009; Hjelmqvist 1991; Larsson 1985; Ranheden 2000; Regnell 2006 & Viklund 2007. —Finds of henbane from in eleven Swedish towns coloured dark grey. Light grey indicates that material from those periods has not yet been analysed. Dates within parentheses mark each town's age as known from historical sources. Centuries without parentheses mark the oldest archaeobotanically analysed remains.

snabbt i de nya urbana miljöerna? En förklaring kan vara att den odlades i eller nära städerna och att den spred sig som ogräs därifrån, men om så vore fallet borde vi se exempel på andra förvildade odlingsväxter som dyker upp parallellt med bolmörten, vilket vi inte gör. Detta motsäger inte förekomsten av bolmörtsodlingar i och runt städerna, tvärtom, men de kan inte ensamma förklara bolmörtens snabba uppdykande. Bolmörtens spridning i städerna följer samma mönster som andra, inhemska ogräs som spred sig i stadsmiljöerna (Heimdahl 2005, s. 23–26). Detta tolkar jag som ett tecken på att bolmörten var etablerad som ogräs över stora delar av landet redan före den medeltida urbaniseringen. Bolmörten växte alltså på gårdar, i odlingar, längs vägar och på handelsplatser, redan innan städerna tog form. De rika urbana bolmörtsfynden från städerna speglar alltså bättre bevaringsförhållanden, inte nödvändigtvis en ökning av antalet bolmörtsplantor.

Uppdaterat kunskapsläge

Vi har inledningsvis sett hur det arkeobotaniska materialet visar att bolmörtens svenska kulturhistoria är betydligt längre än vad som tidigare angetts, och att det finns ett rikare källma-

terial att utnyttja i tolkandet av denna. Men fynden är svårtolkade och stumma när det kommer till kulturhistoriska frågeställningar. För att närma oss dem måste vi gå till skriftliga källor. Kan vi dra några slutsatser om bolmörtens betydelse i olika perioder och sammanhang utifrån andra spår än de arkeologiska? Hur utnyttjades bolmörten under antiken? Vad spelade den för roll under medeltiden? Det är när vi ställer dessa frågor som vi måste konfrontera problemet med de vetenskapliga myterna.

Magisk medicin – mytisk historia

Till mytbildningen om bolmörten bidrar inte bara stora mängder populärvetenskaplig litteratur om trädgårdsbruk och folkloristik. Också inom vetenskapen florerar ett rikt utbud av påståenden om växtmagi och folkmedicin med tveksamma källhänvisningar. Här berör vi tre kontroversiella ämnen: spänningen mellan folklig och lärd medicin, magi, och kemisk mystik. Bortstötandet av den folkliga örtkunskapen från överhetens eller elitens kunskap är mycket gammal. Redan på 300-talet f.Kr. ville Theofraströs skilja den lärda botaniken från folkmedicinen. I Skandinavien är det frestande, men riskabelt, att beskriva den förkristna inhemska traditionen

som »folklig», eftersom vi varken känner denna traditions innehåll eller roll. Det är också tänkbart att den kan ha varit »lärdd» och förknippad med eliten både till sin antika härkomst och till sin lokala tradition. Likaså är det riskabelt att per automatik klassa klostermedicinen som »lärdd», eftersom vi inte känner dess tidigaste existens eller form. Som vi senare skall se fanns det också »folkliga» inslag i den högmedeltida klostermedicinen.

Frågan om kemisk mystik – narkotisk användning i kultiskt syfte – har gett upphov till omfattande mytbildning om forntida bruk av narkotiska preparat, både i och utanför akademiska kretsar. För vissa är bilden av folklig användning av narkotika i forntiden mycket lockande. Frågan om kemisk mystik i religiösa sammanhang har värdeladdats genom att man mot den ställt »äkta mystik». Akademiskt är frågan infekterad. Antropologiska studier från 1950/60-talen av Carlos Castaneda och Michael Harner, som själva experimenterade med narkotiska växter och svampar, bidrog till att ämnet än idag ses med skepsis. Castaneda beskylldes för ren falsifikation; Harners vetenskaplighet ifrågasattes när han på 1970-talet framträdde som nyschamanismens talesman. Diskussionen har också polariserats av att medicinskt inriktad forskning under mitten av 1900-talet sökte spekulativa biologiska och psykologiska förklaringar till äldre religiösa vittnesmål. Gordon Wasson ville förklara alla religioners ursprung i bruket av narkotiska svampar (Skånby 2005, s. 100-109). Carl Willhelm von Sydow menade (i Freuds anda) att sexuella neuroser kunde förklara hur olika typer av folketro uppstått – idéer som inte föll i god jord inom religionshistoriskt inriktad forskning (Drobin 1983). Från arkeologiskt håll har man tidigare ägnat viss uppmärksamhet åt den spekulativa kopplingen mellan bärsärkraseri och giftsvamp, och på senare år har det funnits ett intresse för möjligheten till kemisk mystik i relationen till forntida schamanism (t.ex. Price 2002, s. 205 ff). Det finns också exempel på Castaneda-liknande självstudier, t.ex. av hur kemiskt rus kan förklara formen på vissa irländska hållristningar (Dronfield 1995).

Mesopotamien och Egypten

Hur gamla är de äldsta skriftliga omnämnandena av bolmörtsbruk? I flera artiklar nämns kilskriftstavor från sumeriskt område som sägs vara 4000, 5000 eller 6000 år gamla. Eftersom kilskriften utvecklades för drygt 4000 år sedan är de äldre dateringarna orimliga. Jag har inte kunnat hitta källan till påståendet och menar att det finns skäl att hantera uppgifterna försiktigt. Försök att identifiera specifika växtarter (som inte är sädeslag eller vanligare frukter) i kilskriftsbeteckningar har visat sig vara synnerligen problematiska. Ett exempel är texter från den senare assyriska perioden (1000-700 f.Kr.) som beskriver hur oidentifierade örter användes i brygder för att stävja magiska angrepp. De flesta är förmodligen vanliga kryddor som timjan, gurkmeja och mynta, men det är bara gissningar (Thomsen 2001, s. 44). En mera säker identifikation får vi däremot i egyptiskt material, i den medicinska handskriften Papyrus Ebers (ca 1550 f.Kr.) där bolmört omnämns, men det är osäkert vilken art som avses. Av arkeobotaniska fynd att döma är det antagligen fråga om egyptisk bolmört (*Hyoscyamus muticus* L.), vars egenskaper är likartade. Att olika typer av bolmört användes i Egypten och sannolikt även delar av Främre Orienten under perioden, kan förklara bakgrunden till bruket i den senare hellenistiska kulturen.

Den antika världens pharmakon

Källor från antiken vittnar om bolmörtsbruk inom magi, kultutövning och medicin, användningsområden som inte åtskiljdes enligt dagens uppdelning i vetenskap/tro, eller andligt/materiellt. Det går t.ex. inte att skilja mellan *veneficium* (giftmord) och *maleficium* (skadlig trolldom). Toxikologin skildes alltså inte ut från trolldomen. Det grekiska begreppet *pharmakon* kunde samtidigt innebära läkemedel (»drog» i egentlig betydelse), narkotikum, förtrollningsmedel och gift (Faraone 1999, s. 7, 116) – egenskaper som alla kan appliceras på bolmörten.

Bolmörtens användning var mångsidig, något som återspeglas i dess namn hos olika författare. Hippokrates kallar den *hyoskyamos* – grekiska för »svinböna» (inte latin för »svinbane» som Price skriver; se ovan) – och beskriver flera medi-

cinska användningsområden. Samma namn används av andra författare i den rationellt inriktade traditionen som Xenofon, Dioskorides och Plinius d.ä. Det grekiska namnet har sannolikt använts i nedsättande betydelse och anses anspela på växtens giftighet (Corneliuson 2000, s. 289). Trots hippokratiska försök till rationalisering såg många människor ingen poäng i att skilja mellan mentala farmakologiska effekter och magiska upplevelser (Gordon 1999, s. 244). Under tidig hellenistisk tid uppstod ett slags teosofisk motrörelse av pseudoepigrafisk pytagoreisk litteratur inriktad på att beskriva örter och stenars magiska egenskaper. Bland författarna kan nämnas Bolos av Mendes. Här benämndes bolmörten som *pythonion* – oraklet – och *insania* – galenskapen (Faraone 1999, s. 11).

Att samtidens syn på medicin och magi flöt samman märks tydligt på att bolmörten inte bara användes som kemisk medicin, utan också som medicin på rent magiska sätt, t.ex. i amuletter. Genom ett ritualiserat sammanställande av en amulett av mensblod, slem från ko, öronvax från en mula och bolmörtsfrön skapades t.ex. ett preventivmedel (Scarborough 1991, s. 158). Sammansättningen kan vid en första anblick förefalla bisarr, men behöver inte betraktas som sådan då samtliga ingredienser på ett eller annat sätt kan förknippas med fertilitetsfrågan och bolmörten kan höra dit genom sin förmåga att döda eller söva.

Det finns också indicier på att bolmörten kan ha associerats med guden Apollon. Ett är kopplingen till Pythian – Apollos orakel vid Delfi – genom det pytagoreiska namnet *pythonion*. Detta kan stödjas av örtens keltiska namn *bilinutia* som sammankopplats med guden *Belenos*, en gallisk motsvarighet till Apollo. Ett mera svårbedömt påstående är den romerske historikern Plutachos beskrivning av hur Delfis orakel omgavs av ångor från den catillianska källan. Det har spekulerats i att dessa ångor skulle kunna komma från ett narkotiskt preparat, men för detta finns inga säkra belägg.

Det figurerar en rad missvisande uppgifter om bolmörtens roll under antiken. Här kan nämnas påståendet att den ingick i salvan som förvandlar män till svin i Odysseen. Homeros nämner aldrig salvans ingredienser (Scarborough

1991, s. 139). Myten kan möjligen hänföras till senare tiders spekulationer utifrån betydelsen av bolmörtens grekiska namn. Inte heller nämner Herodotos att skyterna skulle ha berusat sig med ångor från bolmört. De använde någon art av hampa (*Cannabis* sp.) samt en ört med egendomlig frukt, sannolikt någon art av spikkclubba (*Datura* sp.): bolmörten stämmer inte in på beskrivningen (Schleiffer 1979, s. 57, 147 ff).

Bruket i norr

Som vi tidigare sett var bolmörten spridd långt upp i Nordeuropa och Skandinavien redan under antiken och användes antagligen inom magi och medicin även här. Det enda arkeobotaniskt säkra belägget för ett förhistoriskt nordiskt bruk är det danska gravfyndet från Fyrkat, men jag menar att det kan vara missvisande att som Price (2002, s. 205) tolka fyndet som spår av kemisk mystik. Istället erinrar fyndkontexten med spybollar och käkben om de magiska amuletter och talismaner som beskrivs från antikens Grekland, där bolmörtens roll inte alls har med narkotisk verkan att göra (Faraone 1999, s. 121). Price återger också en gruppmagisk regnbövsvärjelse från tyskt område (möjligen en inhemsk konstruktion) som fördömdes av biskopen Burchard av Worms på 900-talet. Riten består i att flickor med kvistar i händerna stänker vatten på en naken jungfru som med högerhandens lillfinger grävt upp bolmört och sedan släpar plantan fastknuten i högerfotens lilltå (Jolly 2002, s. 48). Därtill anför Price pseudoepigrafen *The Book of Secrets* (1200-talet) där det nämns att bärandet av bolmört skulle öka mäns erotiska dragningskraft på kvinnor. Men inte i något av dessa fall ser vi direkta spår av kemisk mystik: i stället är bolmörtens roll rent magisk. Kanske finns en risk för att moderna betraktare främst läser in det vi känner igen från vår tid (knark och medicin), medan vi tvekar inför den främmande magin.

Jag vill därmed inte alls avskrika möjligheten att kemisk mystik med hjälp av bolmört förekommit i fornnordisk kultur. Religionshistoriskt kan kemisk mystik med mjöd inom hallkulten anses belagd. Genom ruset fick i utövarna insikt i religiösa och eskatologiska mysterier och gemenskap med gudarna och de avlidna. Oden var intimt förknippad med mjödet och ansågs fin-

nas i drycken (Drobin 1991; Nordberg 2004, s. 180). I den norröna sagalitteraturen förekommer också droger i form av såväl glömske- som minnesdrycker. Price (2002, s. 206) har också föreslagit att beteendet hos slavkvinnan som medverkar i rusernas begravningsrit, som skildrats av Ibn Fadlan, talar för att hon kan ha varit påverkad av mer än alkohol.

Här kan också bolmörtens tvetydiga och dunkla svenska etymologi tas upp. Växtens äldre namn är *bolma*. Två betydelser av detta ord har föreslagits: subst. »stöpt rund klump» – vilket kan anspela på fruktens form, och verb »svindla för ögonen» – vilket kan anspela på bolmörtorförgiftning (Rydén 2001, s. 46; Tunón 2005, s. 455). Även namn som »hjärnbrylla», »galenört» och »sömnört» har använts. Bolmörtens narkotiska egenskaper klingar i dess namn, både under antiken och i medeltidens Europa, men vi kan inte bortse ifrån att växten i många av de bevarade beskrivningarna dess magiska användning inte fungerat som narkotika.

Att det i Sydeuropa funnits en specifik koppling mellan bolmörten och gudavärlden innebär att liknande kopplingar kan ha funnits också i andra regioner. I Skandinavien kan alltså bolmörten ha haft en specifik association till den fornnordiska gudavärlden, men denna koppling är inte möjlig att specificera vetenskapligt.

Förkristet och kristet bruk

Hur kan då förhållandet mellan de äldre inhemska och de nyanlända kristna föreställningarna kring bolmörten ha sett ut och utvecklats? Antagligen inleddes detta möte i samband med framväxandet av de vårdande institutionerna och tiggarrordnarna i städerna under 1200-talet. Men det kan även ha skett tidigare, eftersom munkar sedan 500-talet rekommenderats att studera antik medicin. Båda traditionerna hade alltså rötter i antiken men utvecklades på olika villkor: de antika föreställningarna kring bolmörtens roll inom mytologi, eskatologi och magi kan lätt ha fått ingå i Nordeuropas polyteistiska föreställningar. När föreställningarna togs upp av de tidiga kristna institutionerna måste de å andra sidan anpassas efter en kristen världsbild. Även om hedniska föreställningar kan ha levt kvar också här så rensades mycket ut som alltför

kontroversiellt. Det är troligt att många praktiska användningsområden av bolmört, t.ex. som bedövningsmedel, kan ha varit likartade för de två traditionerna, även om det teoretiska ramverket kring bruket säkert skiljde sig; men det är missvisande att framställa klosterväsendets skolmedicinska praktik som en motsats till den folkliga medicinen – eller som hippokratiskt rationell och fri från magiskt tänkande. I likhet med folkmagin innehöll den kristna medeltida liturgin en mängd exempel på magiska bruk från antiken samt exorciserande och välsignande av medicinska verktyg, t.ex. örter och stenar. Även föreställningar om botande, smittskydd och andligt skydd som innefattande tillverkning av amuletter som ansågs besitta en särskild kraft var vanliga (Jolly 2002, s. 31).

Klostrens kunskap om örtmedicin och bolmörtens användning hämtades på Cassiodorus rekommendation främst ur Dioskorides *De Materia Medica*, som bland över tusen recept tog upp bolmörten under dess galliska namn *belinutia*. Dess botande verkan var mångfacetterad: den användes till exempel mot ögon- och fotinflammationer, hosta, rinnande näsa, hemorrojder, feber, tandvärk etc. (Cilliers & Retief 2000, s. 91). Av det bevarade handskriftsmaterialet kan utläsas att verk av Henrik Harpestreng från Roskilde spelade en stor roll i Sverige, men det finns också spår av att en rad andra medicinska verk på latin förvärvats till svenska kloster (Schmid 1951). Här ska också den första läkeboken på svenska från 1522 nämnas – birgittinermunken Peder Månssons översättning av en sammanställning av olika verk av Raymundus Lullus (Schmid 1951, s. 309). Örtbruket i flera av dessa verk kan spåras till Dioskorides. Det är också troligt att medicinskt praktiserande munkar införlivade folkmedicinska traditioner i sitt arbete (Kieckhefer 1989, s. 57 ff). I en medicinsk klosterhandskrift från Vadstena finns exempel som visar att folkmagiska inslag vann inträde i klostermedicinen i Sverige, bl.a. genom rekommendationer om botande med hjälp av tjäderhjärta, och hur en viss typ av medicinska förutsägelser utfördes genom studier av beteendet hos en hund (Schmid 1951, s. 336 ff).

Karen Jolly (2002, s. 16) har beskrivit hur den tidigmedeltida kyrkan delade tre centrala

ontologiska antaganden med nordeuropeisk folketro som spelade en avgörande roll i religionsskiftet: tron på maktord, på existensen av osynliga väsen och på att naturföremål (stenar, örter, relikier etc.) kunde innehålla kraft. Resultatet beskrivs som en ömsesidig anpassning där kristendomen kom att dominera den övergripande världssynen, medan vardagens ritualer i stor utsträckning kunde behålla sin gamla form om de kläddes i nya ord. På detta sätt kan många förkristna föreställningar om växters magiska egenskaper ha assimilerats i den nya religionen. Som exempel kan anföras kyrkliga författares rekommendation att plocka bolmört under den förkristna högtiden midsommarafton (Stannard 1982, s. 393).

Under medeltiden flöt begreppen gift, trolldom och medicin samman på samma sätt som under antiken. Detta märks t.ex. på det svenska begreppet »förgörning» (*maleficium* eller skadlig magi) som i de medeltida lagarna stundom används om alla slags angrepp på en person som inte inbegriper våld, exempelvis förgiftning (Ankarloo 1984, s. 35). En oidentifierad fosterfördrivande växt kallas i en receptsamling från cistercienserklostret i S:t Gallen *herba maleficia* (Stannard 1985, s. 193). Det kan alltså tolkas som att örten förknippades med både skadlig magi och förgiftning. Från Schweiz och Tyskland finns flera exempel på trolldomsprocesser som rör förgiftning med örter, dock utan att bolmörten nämns specifikt. I det tidigaste svenska lagmaterialet finns inga tecken på att den oskadliga magin, dit botande och folklig örtmedicin räknades, skulle ha varit föremål för rättskipning (Ankarloo 1984, s. 31 ff). Från högmedeltiden och framåt märks en skarpare attityd – från 1412 finns t.ex. dokument som fördömer magiskt botande av sjukdomar genom skrift och tecken på bly, oblater och väggar (Ankarloo 1984, s. 40), men den folkliga örtmedicinen tas inte upp specifikt.

Skolastikens genombrott innebar att magi började klassificeras på nya sätt (hög/låg, vit/svart) vilket kom att få konsekvenser för folkmagin. Däremot var det inte så enkelt att en viss ört kunde kopplas till en viss magisk kategori (jfr Jolly 2002, s. 28) och synnerhet bör detta ha gällt bolmörten vars bruk var utbrett och mångskiftande. Den användes både inom den kyrkligt

sanktionerade skol- och klostermedicinen och i allmänhetens vardagsmedicin. Från Tyskland finns exempel på att bolmört användes som smärtstillande medel av bödeln, som också praktiserade kirurgi (Duerr 1985, s. 137) och hur den för detta ändamål rekommenderades av apotekare (Stannard 1971, s. 57); under en period tillsattes den också i öl (Behre 1999, s. 43; jfr Unger 2004, s. 32). Bolmörten spelade också en roll inom den högre ritualmagin, t.ex. så som den presenterades av Agrippa von Nettesheim 1533, men inte på något sätt som särskiljer den från bruket av andra örter (Agrippa, s. 87).

Den magiskt präglade natursynen ersattes så småningom av en syn på magi som något djävulskt och onaturligt som stod i motsats till Guds natur. Det verkar som om örtmedicinen av allmänheten betraktades som naturlig och inte magisk. Linda Oja (2000, s. 186) har beskrivit hur det naturliga bruket (att man botat endast »genom naturliga medel, såsom med örter, växter etc.») användes som argument av de anklagade i 1600-talets processer. Här kan också nämnas Arvid Månssons folkliga läkebok *En myckit nyttigh örta-book* som mellan 1628 och 1654 utkom i åtta upplagor. I Månssons instruktioner finns spår av Hippokrates och Galenos humoralpatologi som behandlar balansen mellan de fyra kroppsvätskorna. Här finns också frekventa hänvisningar till Dioskorides klassificering av läkemedlen som heta/kalla resp. fuktiga/torra. Bolmörten rekommenderar han som smärtstillare och sömnmedel (Månsson 1642, s. 251 ff). Månsson förefaller snarare konservativt influerad av de antika auktoriteter han hänvisar till än de samtida paracelsiska reformerna som i större utsträckning präglades av religiös mystik (Lindroth 1943). Avsaknaden av magi i Månssons praktik kan tolkas som ett utslag av en fruktan för att bli anklagad för trolldom, också som en återspeglning av ett folkligt örtbruk som i stor utsträckning redan tidigare tömts på magiska inslag.

Jag finner det troligt att det medicinska bruket av bolmört under medeltiden var utbrett, vardagsnära och betraktat som oproblemiskt. Det kan därför vara missvisande att associera bolmörten med »häxor», eller en särskild grupp av utstötta »andra» som ägnade sig åt folkmedi-

cin och folkmagi (likaledes är det en förvillande kategorisering att sätta likhetstecken mellan folkmedicinska praktiker och häxor). Ändå är bolmörtens association med just häxor mycket stark, sannolikt som ett arv av den romantiska historieskrivningen. Ett exempel är Jules Michelets beskrivning av bolmörten från 1868: »Hon tog ett vidrigt gräs, det vidrigaste jag har sett: sjukligt blekgult, med röda och svarta trådar, som man beskriver helvetets lågor. Det hemska är att hela stjälken var luden som en människa med långt svart och klibbigt hår. Hon ryckte brutalt upp det med ett brummande och plötsligt såg jag henne inte längre. Hon kunde inte springa så fort; hon måste ha flugit bort...» (Michelet återgiven i Håkansson 2002, s. 36).

Flygsalva

Bolmörtens rykte som häxört är också knutet till påståendet att den ingått i flygsalva (alt. häxsalva, trollsmörja), en form av kemisk mystik som skulle ligga bakom upplevelser av blåkulafärder. Ett tidigt omnämnande av flygsalva finner vi 1456 i Johannes Hartliebs *Puch aller verpotten Kunst* där bolmört plockad på en söndag ingår som en av sju ingredienser (Duerr 1985, s. 143). Under 1500-talet beskrevs den av flera naturvetenskapsmän/ockultister, som Johannes Weier, Francis Bacon och Giambattista della Porta. Myndigheternas föreställning om häxan och flygsalvan spreds också vid denna tid genom samtida illustrationer, ofta med pornografiska motiv (fig 4).

Folktron påverkades av myndigheternas tolkningar av häxeriet. I förhören med de anklagade omnämns flygsalvan mycket sällan och drogväxter nästan aldrig, detta trots att förhørsledare instruerades att specifikt ställa frågor om salvan, dess beredning och användning (Duerr 1985, s. 3 ff). De anklagades vittnesmål om salvor kan mycket väl ha tillkommit i förhoppningen att förhørsledarnas uppfyllda förväntningar skulle resultera i en mildare behandling. Allmogen kände väl till vad myndigheterna letade efter och förklarade innehav av salvor som kosmetika (Ankarloo 2007, s. 134). I Sverige sade man att flygsalvan smordes på vadhelst häxan skulle rida till Blåkulla på, alltså inte nödvändigtvis på häxan själv (Östling 2001, s. 162).

Tanken att flygsalvan innehöll drogväxter kan

spåras redan i tidens protovetenskapliga litteratur. I förstaavgåvan av *Magiae Naturalis* (1558) beskrev empirikern della Porta hur han sett en gammal kvinna smörja sig med sin salva och berusad falla ihop. Han slog henne och påpekade när hon vaknade att blåmärkena var bevis för att hon hela tiden befunnit sig i rummet, men kvinnan vidhöll att de upplevelser hon nyss haft av sabbaten var verkliga (Clark 2002, s. 163). Källvärdet i della Portas vittnesmål har dock ifrågasatts (Duerr 1985, s. 10).

I historisk forskning förblev frågan om flygsalvan som kemisk mystik länge en kuriositet, men under 1950-talet lyftes den fram av den svenske apotekaren Lauritz Gentz. Han hävdade att föreställningen om Blåkulla vuxit fram i kretsar av medeltida kvinnliga narkomaner och att ett utbrett drogbruk med sexuella förtecken låg bakom häxprocesserna. Han föreslog bolmörten som salvornas nyckelingrediens och menade att de spritts av krämare och kvacksalvare samtidigt som ryktet om flygsalvan spreds (Gentz 1954). Kanske var det Baldungs bild (fig. 4) som låg bakom tanken att salvorna använts i underlivet för att ge kvinnorna sexuella och flyglignande upplevelser – för något liknande finns inte beskrivet i äldre skriftliga källor. Gentz idéer fick stort genomslag i hans samtid, men avfärdas av nutida svensk historieforskning (Östling 2001, s. 354; Ankarloo 2007, s. 131). Inte heller bör man fästa något större avseende vid beskrivningar av upplevelser i rus (av att flyga eller förvandlas etc.) som i likhet med drömmar torde ha mer att skaffa med brukarens personliga erfarenheter, kultur och förväntningar, än ett preparats inneboende egenskaper. Likaså bör idén om att salvan skulle smörjas in i underlivet betraktas som en 1900-talskonstruktion. Kanske finns det dock anledning att i framtiden närmare granska den samtidiga uppblomstring av krämeri och flygsalverefenser som Gentz noterade.

Idag spretar den vetenskapliga diskussionen om häxsalvorna som realitet eller myt, och det förefaller gå en skiljelinje mellan historiker och tyskspråkiga biomedicinskt inriktade forskare (t.ex. Kuhlen 1984; 2002; Rättsch 1998; Rättsch & Müller-Ebeling 1998). Många historiker avfärdar flygsalvorna som en konstruktion av dåtidens elit på grund av diskrepansen mellan de

rikligt förekommande lärda beskrivningarna av salvorna och de anklagades fåtaliga vittnesmål i förhörsprotokollen. De naturvetenskapligt inriktade forskarna stödjer sig på kemiska spår man hittat i bevarande salvor. Möjligen är de skilda slutsatserna inte så motsägelsefulla som man först kan tro. Det går inte att avfärda flygsalvorna som otänkbara, och det finns också historiska källor som talar för deras existens – åtminstone kring alpområdet (Duerr 1985, s. 137). Kanske speglar de vetenskapliga slutsatserna regionala skillnader – ett bruk av salvor till kemisk mystik kan ha existerat lokalt på vissa platser. De knapphändiga historiska uppgifterna är ett starkt argument mot att ett eventuellt bruk av flygsalva skulle ha varit utbredd. En uppenbar svaghet i de naturvetenskapligt grundade studierna är själva källmaterialets otillförlitlighet. Flygsalvornas realitet var en politiskt och religiöst laddad fråga även i sin samtid, och det är möjligt att de rester som påstås vara flygsalva i själva verket är misstolkad medicin.

Det finns inga belägg för att flygsalva skulle ha brukats till kemisk mystik i Sverige. Kopplingen mellan bolmört och flygsalvor är möjlig, men inte säkert belagd, recepten är ofta efterkonstruktioner och/eller produkter av gissningar. Som aktiv ingrediens anges oftare den i Sverige senare införda belladonnan (*Atropa bella-donna* L.).

Odling eller insamling?

Odlades bolmörten eller samlades den in som vild växt? Om vi utgår från att det funnits en efterfrågan på bolmört som medicinalväxt (vilket det finns starka indicier för), behöver vi inledningsvis ställa oss frågan hur tillgången sett ut. Eftersom bolmörten var ovanlig i ogräsfloran under dess tidiga historia i Sverige kan vi utgå från att om det under denna period fanns en efterfrågan så fanns det också starka skäl att odla den. Men hur var det under vikingatiden och medeltiden då bolmörten blev vanligare i ogräsfloran?

Utifrån det arkeobotaniska materialet kan svaret tyckas enkelt: bolmörten är vanlig, ergo tillgången var god, ergo odling var onödig då örten fanns tillgänglig i ogräsfloran. Men resonemanget faller på att det inte tar hänsyn till eko-

Fig. 4. Pornografiskt häxmotiv av Hans Baldung Grien (1514). Notera hur kvinnan i förgrunden tycks smörja sig på insidan av låren. – Pornographic depiction of witches by Hans Baldung Grien (1514). Note how the woman in front appears to be anointing the insides of her thighs.

logiska faktorer. För det första: de arkeobotaniska resultaten visar att det var vanligt med bolmörtsfrön i städernas markhorisonter, inte nödvändigtvis att det var vanligt att bolmörten växte som ogräs där. För det andra: bolmörten är en så kallad r-strateg – en pionjärväxt. Den är konkurrenssvag och kortlivad (ett- eller tvåårig) men kan överleva länge i fröbank. För att växa kräver den nyomrörd obevuxen jord. Så länge jorden störs och konkurrenskraftigare växter hålls undan trivs den. När miljön stabiliseras och konkurrensstarka växter invandrar kan bolmörten överleva genom att bida sin tid i fröbanken tills jorden störs igen. Eftersom medeltida stads- och gårdsmiljöer kännetecknades av växlingar mel-

lan stabila och störda miljöer är det troligare att bolmörten inte alltid förekom i ogräsfloran, utan i långa perioder låg i fröbank (jfr Svensson & Wigren 1989, s. 36; Heimdahl 2005, s. 27ff).

Även om bolmörten var vanlig i fröbanken så förekom den förmodligen oregelbundet i ogräsfloran. Detta skulle medföra att tillgången på vild bolmört varit begränsad också under vikingatiden och medeltiden, vilket i sin tur talar för att det funnits en marknad för odling. Vi har tidigare sett hur bolmörten verkar ha använts brett såväl inom folk- som skolmedicin. Jag finner det troligt att det funnits utspridda och regelbundna, om än inte alltför vanliga, folkliga odlingar av bolmört i Sverige både före och under klostertiden.

Det är troligt att bolmört också odlades i svenska klosterträdgårdar (jfr t.ex. Clemedson 1989), men det återstår ännu att bevisa. Ännu har man inte undersökt arkeobotaniskt material från klosterlämningar i någon större utsträckning. Antagandet att bolmörten odlats i klostren vilar på internationella jämförelser och bolmörtens omnämnande i medeltida örtaböcker, där ibland en dansk handskrift från tidigt 1300-tal som återger Henrik Harpestreng. Det tidigaste omnämnandet i en svensk medicinalhandskrift är från 1400-talet (Tunón 2005, s. 456). Från Norge finns indicier i form av kvarstående flora på äldre klosterlämningar (Åsen 2007, s. 24).

Slutsatser

Samtidigt med ett väldokumenterat bruk av bolmört som medicin, narkotika, magisk ört och gift i antikens Grekland sker en spridning av örten till Nordeuropa. Den når Sverige senast under förromerska järnåldern. Bolmörtens snabba spridning över stora delar av Europa tolkas som att det är fråga om en avsiktlig spridning av ett magiskt-medicinskt bruk och odling, och inte en spridning av ett ogräs. Från Nordeuropa finns inga spår av att bolmörten ska ha använts i kemisk mystik, men eftersom sådant bruk sannolikt förekommit i Grekland är det fullt tänkbart att så skett även här. Det är också möjligt att bolmörten i Skandinavien, liksom i Sydeuropa, haft en specifik koppling till mytologi och eskatologi.

Från folkvandringstiden/vendeltiden har arkeologiska och arkeobotaniska spår påträffats i

Nykvarn som tolkas som spår av bolmörtsodling. Under vikingatiden blir bolmörten vanlig som ogräs på skandinaviska handelsplatser. Sannolikt är etableringen som ogräs en följd av att man odlar bolmört och handlar med frön. Ett danskt gravfynd från 1000-talet antyder en amulettliknande användning av växtens frön. De historiska och arkeologiska beläggen talar för ett magiskt och medicinskt bruk.

Bolmörten var etablerad som ruderväxt redan vid medeltidens början då den snabbt dyker upp i urbana miljöer. Efterfrågan i kombination med växtens ekologi gör det troligt att den odlats, både till folklig medicin och till skolmedicin. Förkristna föreställningar om bolmörten anpassades till kristendomen, men mycket i det praktiska bruket kan ha bevarat sina ursprungliga former. Det medicinska bruket av bolmört för smärtlindring var antagligen utbrett och kan ha setts som odramatiskt. Även om magiska föreställningar kring örten existerade under perioden finns inga belägg för att den skulle ha betraktats som en »häxört». Idén om att »flygsalva» skulle ha använts i kemisk mystik är till övervägande del att betrakta som en myt både under medeltiden och i nutiden, även om enstaka centraleuropeiska fall kan beläggas. Magiskt och medicinskt bruk av bolmört i Sverige under förhistorien och medeltiden kan betraktas som belagt eller mycket sannolikt och bolmörtsodling är att betrakta som mycket sannolikt. Bolmörtens bruk inom kemisk mystik bör endast betraktas som möjlig. En sak är helt säker: det mystiska och mytiska skimmer som omger bolmörten riskerar inte att falna på ännu en tid.

För värdefulla och kritiska kommentarer vill jag tacka medeltidsarkeologerna Mathias Bäck vid Stockholms universitet och Hanna Menander vid Uppsala universitet samt religionshistoriker Andreas Nordberg vid Stockholms universitet och leg. apotekare Bo Ohlsson, Farmacihistoriska Sällskapet.

Referenser

- Aalto, M. & Heinäjoki-Majander, H., 1997. Archaeobotany and Palaeoenvironment of the Viking Age Town of Staraja Ladoga, Russia. Miller, U. & Clarke, H. (red.). *Environment and Vikings*.

- Scientific Methods and Techniques*. Birka Studies 4. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Agrippa von Nettesheim, H.C. *Three Books of Occult Philosophy written by Henry Cornelius Agrippa von Nettesheim*. Red. D. Tyson 1993. St. Paul.
- Allison, E.P.; Hall, A.R.; Jones, A.K.G.; Kenward, H.K.; O'Connor, T.P. & Robertson, A., 1996. Report on plant and invertebrate remains. Kemp R.L. (red.). *The Church and Gilbertine Priory of St Andrew, Fishergate*. The Archaeology of York 11:2. York.
- Ankarloo, B., 1984. *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Andra upplagan. Stockholm.
- 2007. *Satans raseri: en sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder*. Stockholm.
- Barrett, J.; Hall, A.; Johnstone, C.; Kenward, H.; O'Connor, T. & Ashby, S., 2004. *Plant and animal remains from Viking Age deposits at Kaupang, Norway*. Reports 2004:10. Centre for Human Palaeoecology, University of York.
- Behre, K.-E., 1976. *Die Pflanzenreste aus der frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof*. Elisenhof: Die Ergebnisse der Ausgrabung beim Elisenhof in Eiderstedt 1957/58 und 1961/64. Bd. 2. Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holstein, Serie A. Bern.
- 1999. The history of beer additives in Europe – a review. *Vegetation History and Archaeobotany* 8. Berlin.
- Brombacher, C., 1997. Archaeobotanical investigations of Late Neolithic lakeshore settlements (Lake Biel, Switzerland). *Vegetation History and Archaeobotany* 6. Berlin.
- Clark, S., 2002. Witchcraft and magic in Early Modern Culture. Ankarloo, B., et al. (red.). *Witchcraft and Magic in Europe 4. The Period of the Witch Trials*. Philadelphia.
- Cilliers, L. & Retief, F.P., 2000. Poisons, Poisoning and the Drug Trade in Ancient Rome. *Akroterion* 45. Stellenbosch.
- Clemenson, C.-J., 1989. *Kartusianklostret Mariefred vid Gripsholm. Monasterium Pacis Mariae in Gripsholm. Jämte uppgifter om andra svenska klostrens och klosterträdgårdars öden*. Sörmländska handlingar 48. Södermanlands museum. Nyköping.
- Corneliusson, J., 2000. *Växternas namn. Vetenskapliga växtnamnens etymologi. Språkligt ursprung och kulturell bakgrund*. Andra rev. uppl. Stockholm.
- Dickson, C., 1994. Macroscopic Fossils of Garden Plants from British Roman and Medieval Deposits. Moe, D. et al. (red.). *Garden history. Garden plants, species, forms and varieties from Pompeii to 1800*. PACT 42. Rixensart.
- Drobin, U., 1983. *Folklore and comparative religions*. Stockholms universitet.
- 1991. Mjödöt och offersymboliken i fornnordisk religion. Bäckman, L. et al. (red.). *Studier i religionshistoria tillägnade Åke Hulthkrantz, professor emeritus den 1 juli 1986*. Löberöd.
- Dronfield, J., 1995. Subjective vision and the source of Irish megalithic art. *Antiquity* 69. Cambridge.
- Duerr, H.P., 1985. *Dreamtime: concerning the boundary between wilderness and civilization*. Oxford.
- Engelmark, R. & Olofsson, J., 2000. *Miljöarkeologisk undersökning av delsträcka 1, delområde 5, Gunnarstorp 5:20, Söderåkra 2:2, 2:3 och 2:16, Söderåkra sn, Kalmar län*. Rapport. Miljöarkeologiska laboratoriet. Institutionen för arkeologi och samiska studier. Umeå universitet.
- Faraone, C. A., 1999. *Ancient Greek Love Magic*. Harvard University Press.
- Gentz, L., 1954. Vad förorsakade de stora häxprocesserna? *Arv. Tidskrift för nordisk folkminnesforskning* 10. Uppsala.
- Gerdin, A.-L. & Munkenberg, B.-A., 2005. *Från mesolitisk tid till järnålder – Tanum, inte bara hållristningar*. Raä UV Väst Rapport 2005. Kungsbacka.
- Gluz, I. & Wasylikowa, K., 1977. Flora of the Pleistocene and the Holocene in archaeological excavations. Skolowski, S. (red.). *Geology of Poland* vol. 2. Warszawa.
- Godwin, H., 1956. *The History of the British Flora. A Factual Basis for Phytogeography*. Cambridge University Press.
- Gordon, R., 1999. Imagining Greek and Roman Magic. Ankarloo, B. & Clark, S. (red.). *Witchcraft and Magic in Europe 2. Ancient Greece and Rome*. Philadelphia.
- Greneler, H. & Strucke, U., 2001. *Boplats vid Mörby by*. UV Mitt, Rapport 2001:1. Stockholm.
- Grieg, J., 1996. Archaeobotanical and historical record compared – a new look at the thapnomy of edible and other useful plants from the 11th to the 18th centuries A.D. *Circaea* 12. Association for Environmental Archaeology. York.
- Griffin, K. 1983. Utgrävningen på Helgeandsholmen. Analyser av jordprov från sju båtar. *Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer*, Rapport 1982: 2. Stockholm.
- Hartlieb, J., 1465. *Buch aller verbotenen Kunst*. Augsburg. Cod. Pal. germ. 478: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg478/0005>
- Heimdahl, J., 2004a. Analyser av växtmakrofossil från Millesvik RAÄ 228. Olsson, H. (red.). *Förhistoriska boplatser i Götterstad*. Rapport 2004:13. Värmlands museum. Karlstad.
- 2004b. Analyser av växtmakrofossil från Millesvik augusti 2004 RAÄ 228. Olsson, H. (red.). *Brons- och järnåldersboplatser i Götterstad*. Rapport 2005:39. Värmlands museum. Karlstad.
- 2005. *Urbanised Nature in the Past: Site formation and Environmental Development in Two Swedish Towns AD 1200-1800*. Stockholms universitet. Stockholm.

- 2007a. Makroskopisk analys av jordprover från Lunds vallgrav. Gardelin, G. (red.). *Dalbyvägen, Östra Märtensgatan, Östra Vallgatan i Lund. Arkeologisk förundersökning 2006*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund 232. Lund.
 - 2007b. Kultur- och naturmiljöns utveckling kring ån invid Genarps bytomt. Kvartärgeologisk och arkeobotanisk rapport. Karlsson, M. & Lenntorp, K-M (red.). *Genarps bytomt*. Kulturens rapporter 2. Kulturen i Lund. Lund.
 - Manus a. Makroskopisk analys av jordprover från Dyhagen, Skänninge. Rapportmanus till Riksantikvarieämbetet UV-Öst. Linköping.
- Heimdahl, J. & Vestbö Franzén, Å. 2009. *Tyska Madens gröna rum*. Specialstudier till den arkeologiska slutundersökningen år 2007 i kv. Diplomaten, RAÅ 50, Jönköpings stad. JLM Arkeologisk Rapport 2008:41. Jönköping.
- Hjelmqvist, H., 1961. Have, Sverige: Trädgård. *Kulturbeskrivning för nordisk medeltid*. Malmö.
- 1991. Några trädgårdsväxter från Lunds medeltid. *Svensk Botanisk Tidskrift* 85. Stockholm.
- Helbæk, H., 1977. The Fyrkat grain. A geographical and chronological study of rye. *Fyrkat. En jysk vikingeborg*. Nordiske Fortidsminder B2. Köpenhamn.
- Håkansson, G., 2002. Läkaren Satan. [Utdrag ur Häxan av Michelet, J., 1868]. *Res Publica* 56. Göteborg.
- Jensen, H.A., 1985. Catalogue of late- and post-glacial macrofossils of Spermatophyta from Denmark, Schleswig, Scania, Halland, and Blekinge dated 13,000 B.P. to 1536 A.D. *Danmarks Geologiska Undersøgelse* A6. Köpenhamn.
- 1991. Macrofossils recovered from Danish town and monastery excavations, dated 700–1536. Renfrew, J.M. (red.). *New Light on Early Farming. Recent Developments in Palaeoethnobotany*. Edinburgh University Press.
- Jolly, K., 2002. Medieval magic: Definitions, beliefs, practices. Ankarloo, B. & Clark, S. (red.). *Witchcraft and Magic in Europe 3. The Middle Ages*. Philadelphia.
- Kieckhefer, R., 1989. *Magic in the Middle Ages*. Cambridge University Press.
- Kohler-Schneider, M. & Caneppele, A., 2007. Late Neolithic agriculture in eastern Austria: archaeobotanical results from sites of the Baden and Jevisovice cultures (3600–2800 B.C.). *Vegetation History and Archaeobotany*. Publicerad på webben den 17 oktober 2007.
- Kroll, H., 1975. *Ur- und Frühgeschichtlicher Ackerbau in Archsum auf Sylt. Eine botanische Grossrestanalyse*. Christian-Albrechts-Universität. Kiel.
- 1998. Literature on archaeological remains of cultivated plants (1996/1997). *Vegetation History and Archaeobotany* 7. Berlin.
- Kroll, H. & Willerding, U., 2004. Die Pflanzenfunde von Starigard/Oldenburg. *Starigard/Oldenburg Hauptburg der Slaven in Wagrien V*. Neumünster.
- Kuhlen, F.J., 1984. Von Hexen und Drogenträumen. *Arzneimittelmilßbrauch in Mittelalter und früher Neuzeit. Deutsche Apotheker-Zeitung* 124. Stuttgart.
- 2002. Zwischen „Strafe Gottes“ und „göttlichem Werk“. Historisches zum Thema Schmerz und Schmerztherapie. *Pharmazie in unserer Zeit* 31. Weinheim.
- Lagerås, P., 2009. *Resultat av pollenanalys och makrofossilanalys från Brunneshög. Östra Torn 27:1, Lunds stad och socken, Skåne*. Arbetsrapport. Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Larsson, E.-L., 1985. *Fruktar och frön från det äldsta Göteborg – en botanisk makrofossilanalys av fyra 1600–1700-talskvarter*. Enskilt arbete i biologi. Avd. för systematisk botanik, Botaniska Institutionen, Göteborgs universitet.
- Lempiainen, T., 1992. Macrofossil finds of henbane (*Hyoscyamus niger*) in the old settlement layers in southern Finland. *Review of Palaeobotany and Palynology* 73. Institutionen för biologi, Åbo universitet.
- Lindroth, S., 1943. *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*. Uppsala
- Long, D.J.; Millburn, P.; Bunting, J. & Tipping, R., 1999. Black henbane (*Hyoscyamus niger* L.) in the Scottish Neolithic: a re-evaluation of palynological findings from grooved ware pottery at Balfarg Riding School and Henge, Fife. *Journal of archaeological science* 26. London & New York.
- Long, D.J.; Tipping, R.; Holden, T.G.; Munting, M.J. & Milburn, P., 2000. The use of henbane (*Hyoscyamus niger* L.) as a hallucinogen at Neolithic “ritual” sites – a re-evaluation. *Antiquity* 74 (283). York.
- Lundqvist, K., 2000. *Bidrag till kännedom om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*. Rapport 01. Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet. Alnarp.
- Nordberg, A., 2004. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion*. Stockholms universitet.
- Månsson, A., 1642. *En myckit nyttigh Örta-Book*. Stockholm.
- Oja, L., 2000. *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*. Stehag.
- Price, N., 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala universitet.
- Ranheden, H., 2000. Makrofossilrapport. Hedvall, R. (red.). *Stadsgårdar i den senmedeltida stadsdelen Sanden, Vadstena*. Rapport UV Öst 2000:26. Linköping.
- 2001. Arkeobotanik. Greneler, H. & Strucke, U. (red.). *Boplats vid Mörby by*. Rapport UV Mitt 2001:1. Stockholm.
- Regnell, M., 2006. En hel del frön från Enköping.

- Bilaga 4, makrofossilrapport. Ölund, A. & Kjellberg, J. (red.). *Kvarteret Snickaren, Bebyggelse och odling vid Enköpings strand*. Upplandsmuseet. Uppsala.
- Roesdahl, E., 1982. *Viking Age Denmark*. British Museum. London.
- Rydén, M., 2001. Växternas namn. Pettersson, B. et al. (red.). *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1*. Stockholm.
- Rätsch, C., 1998. Hexensalbe. *Enzyklopädie der psychoaktiven Pflanzen*. Stuttgart.
- Rätsch, C.; Müller-Ebeling, C. & Storl, W.D., 1998. *Hexenmedizin – die Wiederentdeckung einer verbotenen Heilkunst. Schamanische Traditionen in Europa*. Aarau.
- Scarborough, J., 1991. The Pharmacology of Sacred Plants, Herbs and Roots. Faraone, C.A. & Obbink, D. (red.). *Magika Hiera. Ancient Greek Magic & Religion*. Oxford University Press.
- Schleiffer H., 1979. *Narcotic Plants of the Old World, Used in rituals and everyday life. An anthology of texts from ancient times to the present*. New York.
- Schmid, T., 1951. Medicinsk lärdom i det medeltida Sverige. *Fornvännen* 46.
- Skånby, S., 2005. *Den mystiske indianen. Schamanism i skärningspunkten mellan populärkultur, forskning och nyandlighet*. Stockholms universitet.
- Stannard, J., 1971 (1999). Hans von Gersdorff and some Anonymous Strassburg Apothecaries. Stannard, E.K. & Kay, R. (red.). *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*. Aldershot.
- 1982 (1999). Rezeptliteratur as Fachliteratur. Stannard, E.K. & Kay, R. (red.). *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*. Aldershot.
- 1985 (1999). The Theoretical Bases of Medieval Herbalism. Stannard, E.K. & Kay, R. (red.). *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*. Aldershot.
- Svensson R. & Wigren, M., 1989. History and Biology of *Hyoscyamus niger* in Sweden. *Svensk Botanisk Tidskrift* 83:1. Stockholm.
- Thomsen, M-L., 2001. Witchcraft and Magic in Ancient Mesopotamia. Ankarloo, B. & Clark, S (red.). *Witchcraft and Magic in Europe 1. Biblical and Pagan Societies*. London.
- Tunón, H., 2005. Giftiga växter. Tunón, H. et al. (red.). *Människan och florán. Etnobiologi i Sverige 2*. Stockholm.
- Unger, R., 2004. *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Viklund, K., 2003. Analys av jordprover från Svarteborg 593. Claesson, P. & Munkenberg B-A. (red.). *Projekt Gläborg-Rabbalshede. Arkeologiska undersökningar längst E6 i Bohuslän Nr 1. Teknisk rapport*. Kulturhistoriska dokumentationer 11. Bohusläns Museum. Uddevalla.
- 2007. Sweden and the Hanse – archaeobotanical aspects of changes in farming, gardening and dietary habits in Medieval times in Sweden. Karg, S. (red.). *Medieval Food Traditions in Northern Europe*. Publications from the National Museum Studies in Archaeology & History 12. Köpenhamn.
- Willcox, G.; Forntie, S. & Herveux, L., 2007. Early Holocene cultivation before domestication in northern Syria. *Vegetation History and Archaeobotany*. [Publicerad på webben 20 July 2007]
- Åsen, P.A., 2007. Norske klosterplanter. Haas, J. & Romanus Haas, H (red.). *Medeltida trädgårdsväxter. Att spåra det förflutna*. Byggnadsvårdsrapport 2007:86. Jönköpings läns museum.
- Ødum, S., 1964. Levande forntidsfynd. *Skalk* 1964:4. Århus.
- Östling, P.-A., 2001. *Blåkulla, magi och trolldomsprocesser. En folkloristisk studie av folkliga trosföreställningar och av trolldomsprocesserna inom Svea Hovrätts jurisdiktion 1597-1720*. Uppsala universitet.

Summary

Archaeobotanical records suggests an expansion of henbane (*Hyoscyamus niger* L.) from the Mediterranean region to northern Europe during the Pre-Roman Iron Age. This synchronous expansion is probably explained by the spread of a cultural use in magic and medicine, and was possibly linked to cultivation of henbane. There are also several finds of the plant from Sweden dating to this period, which suggest that its use may have reached Scandinavia. From the archaeobotanical record it is difficult to separate wild henbane growing as weeds from officinal cultivation. However, rich 5th-6th century AD finds from Nykvarn may be interpreted as traces of cultivation of henbane.

The use of henbane around the Mediterranean during the Hellenistic and Roman periods was connected to cult, magic and medicine, e.g. as drug, poison and in amulets. Many Hellenistic ideas of the plant's role in medicine were later adopted by the Christian medicinal tradition. From pre-Christian northern Europe the use of henbane as a magic plant is documented, although its chemical use as a medicine or as a narcotic is unknown. It is also possible that the plant, as in southern Europe, may have had a special connection to the local cosmology or pantheon.

During the Viking Period henbane seems to have been established as a weed at Scandinavian trade centers. This may have been a result of local cultivation and trade with seeds. Henbane seems to sprout in new urban environments as soon as they are established during the Middle Ages, suggesting that it was part of the local flora before this period.

Demand was high and supply would have been limited if the market had relied on the unpredictable occurrence of henbane in the wild. Thus henbane was probably cultivated in Sweden during the Middle Ages. It was grown probably both by local folk-medical practitioners and by clerics in monasteries and other medical institutions. The medical use of henbane as a lenitive and anesthetic was probably widespread and seen as unexceptional. There is no evidence that henbane was considered with suspicion as a "witch plant". And its role as an ingredient in the so called "flying ointments" is questionable, even though some studies from central Europe support the existence of such preparations. The idea that henbane was used in flying ointments is mainly a myth, created both during the Late Middle Ages and during the 19th and 20th centuries.